

րերը», «ծակ-քարերը», «թուխ-մանուկները» եւ այլն, որոնք այնքան տարածուած են Հայաստանում, ամենահին ժամանակներից կանգուն մնալով. խաչքարեր, որոնք ներկայումս այս կամ այն սրբի ու նահատակի անունով են յայտնի կամ նրանց դերեզմաններ են համարւում եւ որոնք, իբրեւ «զօրաւոր» քարեր, պաշտամունքի առարկայ են դարձել հայ ժողովրդական զանգուածների մէջ:

Հոգեպաշտական հաւատալիքներով սնուած հայ ժողովրդի մէջ այն համոզումն էր տիրում, թէ մեռելի հոգին տեղափոխւում է քարի կամ ծառերի եւ կամ կենդանիների մէջ: Սակայն ծառերն ու կենդանիներն ինքնին յաւիտենական չեն. նրանք էլ ժամանակի ընթացքում ոչնչանում են: Բայց քարը մնում է անյիշելի տարիներով կանգուն եւ ուրեմն աւելի ասպնով օթեւան է ներկայացնում մեռելացիների հոգիների համար: Այդ պատճառով քարերը, իբրեւ պաշտաման առարկայ, աւելի համատարած են: Նախապատմական հայր քարերի մէջ էր ասպրեցնում այն հոգիներին, որոնք էական նշանակութիւն ունեն նրա կեանքում, նրա գոյութեան պայքարում: Նախահայրերը, ժողովրդական հերոսները, առաջնորդները, տոհմական հիմնադիրները, մոգերն եւ այլն, որոնց հոգիները շարունակում են նախկին ազգեցութիւնն պահպանել կենդանի մնացած տոհմակիցների նկատմամբ, անշուշտ մնալուն յիշատակի են արժանանում եւ դառնում են սրբազնացած քարէ յուշարձաններ: Նրանց յիշատակի հետ է կապում ժողովուրդը իր առտնին կեանքի, իր տնտեսական բարօրութեան, իր ֆիզիկական գոյութեան հանգամանքները:

Այնտեղ, ուր պայքարը բնութեան ուժերի դէմ, ուր մարդկային աշխատանքը, արտադրական միջոցներն ու ձեւերը տակաւին պահում են մարդուն չընկալաւոր բնութեան բացարձակ տիրապետութեան ներքոյ եւ զղալ են տալիս մարդու անհատական անօգնականութիւնն ու անվերապահ կախումն այդ բնութիւնից, այնտեղ մարդը օգնութիւն եւ նեցուկ է որոնում այն ոգիների մէջ, որոնք ըստ դարեւոր աւանդութեան իր զօրաւոր նախնիքների հոգիներն են եղել, այժմ քարերի մէջ բնակուող: Եւ նախնական մարդն իր ամէն մի քայլը կապում է այդ ոգիների հետ, իր բոլոր գոր-

ծողութիւնները դնում է նրանց հովանուներքոյ, հաւատացած նրանց զօրութեանը, համոզուած, թէ այդ ոգիները չընկալաւորութեան բաղկացուցիչ մասն են կազմում եւ պատրաստ են որոշ հանգամանքներում իրեն օժանդակել, իր անկար վիճակին նըպաստաւոր պարագաներ հայթայթել:

Այդ հաւատը դէպի քարերի մէջ փոխուած հոգիները անհուն դարերի ընթացքում վերածւում է ֆետիշիզմի, մի տեսակ նիւթականանում է: Նախնական մարդու ֆետիշիստական հայացքներում սոսկ քարն է դառնում պաշտամունքի, երկրպագութեան առարկայ եւ ոչ թէ նրա մէջ ապրող ոգին: Այդ քարն է այժմ հանդիսանում այն գերբնական զօրութիւնը, որ իրեն օգնելու է գոյութեան կուում, բնութեան ուժերի դէմ: Խաչքարերը, ծակ-քարերն եւ այլն դառնում են արդէն մի տեսակ կուռքեր:

Ահա հայ ժողովրդական հաւատալիքների մէջ նկատելի են մի կողմից՝ հոգեպաշտական մնացորդներ, ուրեմն աւելի հնագոյն քարէղարեան քաղաքակրթութեան հետքեր եւ միւս կողմից՝ առաւելապէս ֆետիշիստական մնացորդներ, որոնք հանդիսանում են քարէղարեան աւելի նորագոյն (նէոլիտի) շրջանն բնորոշող գծեր:

Ծրնռան:

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼՅԱՆ

(Շարունակելի:)

Մ Ի Հ Ր Ը Հ Ա Յ Ո Ց Մ Է Ձ

Ա.

Մ Ի Հ Ր Ա Ն Ո Ւ Ն Ը

1.

Հայ հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրողները կրակի ու արեւի աստծուն — Միհրին շատ երկրորդական տեղ են յատկացնում հայ դիցաբանութեան մէջ: Այսպէս, օրինակ, Մ. Էմինն ու Հ. Գեղեքը հայ դիցաբանութեան մասին գրած տեսութիւնների մէջ այս աստծուն նուիրում են մի քանի տող միայն¹: Այս ընթացիկ կարծիքի հակառակ պէտք է ասել, որ Միհրի պաշտամունքը շատ

¹ Н. О. Эмин, „Исследования и статьи“, Москва, 1896, էջ 26—27 ու Հ. Գեղեք, „Հեթանոսութիւն հայ դիցաբանութեան“, „Բաղմալեպ“, Վենետիկ, 1897, էջ 21:

մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում:

Միհրին էր նուիրուած մի յատուկ տաճար Բաղայառնում¹: Բոլոր հեթանոսական տաճարները կոչվում էին մեհեան, որ Մ. Խմինն ստուգաբանում է իբրեւ միհրեան կամ մեհրեան, այսինքն միհրական²: Նրա անունով էր կոչվում հայ ամիսներից մէկը եօթերորդը — Մեհեկանը կամ Մեհեկին³: Մեր գրականութեան մէջ հետքեր կան, որոնք վկայում են, թէ այս աստծուն էր ընծայուած ամէն ամսուայ օրերից մէկը, ութերորդը, որ նրա անունով կոչվում էր Միհր⁴: Միջնորդաբար կամ ոչ, նրա անունն էր կրում մի քաղաք Աղուանից աշխարհում — Միհրաւանը⁵: Նոյն այս Աղուանից երկրի իշխող տոհմերից մէկն անուանվում էր Միհրական կամ Միհրեան⁶, իսկ Սիւնիքում յիշվում են Մահեւանեանք⁷: Միհր անունով է կոչվում ոչ միայն Աղուանից երկրի նախարարական տներից մէկի հիմնադիրն, այլ եւ նոյն իսկ մէկ եպիսկոպոս, այն էլ մինչեւ անգամ Է. դարում, այսինքն՝ քրիստոնէութեան մուտքից մօտ երկուս ու կէս դար յետոյ⁸: Վերջապէս ասելիքներս ընդարձակե-

լով պէտք է շեշտենք, որ հայ դիցարանի (պանթէոն) ոչ մի աստուած այնքան հետքեր չէ թողել հայ անձնանունների բառգրքում, որքան հուր-արեւ Միհրը: Ինչ խօսք, որ անուան այս բաղմապիտի հետքերը Միհր աստծու պաշտամունքի երկրածաւալ տարածման անժխտելի ապացուցներ են¹:

Նոյնքան ուշադրաւ է Միհր անուան փոփոխականների ստուար բաղմազանութիւնը: Այս երեւոյթն անուան, ուրեմն եւ հնում պաշտամունքի ժողովրդականութեան հետեւանք է անշուշտ, մի այնպիսի ժողովրդականութեան, որի մնացորդները յարատեւում են դարեր ու հաղարամեակներ շարունակ նոյն իսկ քրիստոնէութեան տերապետութեան շրջանում:

Մեր ձեռքի տակ ունեցած աղբիւրներով առ այժմ կարող ենք նշանակել Միհր անուան հետեւեալ փոփոխականները:

1. Միքէր — «Միթերեանց էին քուրմք Պարսից»²:

2. Միքը — Միթրդան-Թորդան գիւղի հնագոյն անուան մէջ, որ պահել է Աղաթանդաղոսի արարքերէն թարգմանութիւնը³:

3. Թոր — Միթրդանի հայկական ձեւի — Թորդան անուան մէջ, որ հանրայայտի է մեր դասական գրականութիւնից:

¹ Ագաթանգեղոս «Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Գ. Յեր-Մկրտչեան ու Ստ. Կանայեանց, Տիգրիս 1909, § 790, էջ 411—412:

² Н. Эмин, 53: De-Lagarde-ը նշելովէս կապում է Միհր անուան հետ, իսկ Հ. Հիւբշմանը համարում է չապացուցուած: Н. Hübschmann, «Armenische Grammatik», I, Leipzig, 1897, էջ 194:

³ Hübschmann, «Arm. Gr.», 194 ու Հր. Աճառեան, «Անուանք Հայկական ամսոց», «Բաղմապէս», 1897, էջ 394: Հմմտ. Ղ. Ալիշան, «Հին հաւատք Հայոց», Վեներտիկ 1895, էջ 141:

⁴ Ղ. Ալիշան, «Հին հաւատք», 143:

⁵ Մովսիսի Ղազանկատուացւոյ «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Ղուկաս. մատեն. Ը, Թիֆլիս, 1913, գիրք Բ. գլ. ԺԷ, էջ 195—196: — «Միհրան... շինեաց յիւր անուն քաղաք մի՝ կոչելով զնա Միհրաւան»: Այս «յիւր անունը պատմագրի բացատրութիւնն է: Քաղաքը կարող էր կոչուած լինել հէնց Միհր աստծու անունով: Հետաքրքրական է, որ ոմանք նաեւ Վանայ միւս անունը — Շամիրամակերտ — ստուգաբանել են իբրեւ Շահ — Միհր — կերտ: Հմմտ. Ստ. Կանայեանց. «Չոֆանց տան Սամանգ ծառի վէպի պատմականը» Վաղարշապատ, 1907, էջ 50: Ուշագրաւ է, որ այս ստուգաբանութիւնը հաստատում է կարծեցեալ Շապուհը, որի «Պատմութեան մէջ Վանը չորս անգամ կոչված է» «ամուրն Շամիրայ», «քաղաքն Շամիրայ» ու «ոստանն Շամիրայ»: Շամիր = Շահ-Միհր: Տե՛սէք Շապուհ Բագրատունւոյ «Պատմութիւն», Եջմիածին, 1921, էջ 47, 71, 74, 85:

⁶ Կաղանկատուացի. Բ, ԺԷ, 195, Գ, ԻԳ, 386—387:

⁷ Ստեփանոս Օրբելեան, «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Ղուկաս. մատեն. Գ. Թիֆլիս, 1911, գլ. ՀԱ, էջ 490:

⁸ Կաղանկատուացի, Գ, ԻԳ, 387 ու Բ, Ծ, 318:

¹ Անունը, որ հիմա էլ որոշ մշակոյթի նշանադրոյ է, անշուշտ մեծ նշանակութիւն է ունեցել հնում, որքան եւս ենք գնում դէպի պատմութեան հնագոյն շրջաններն, այնքան մեծանում է անուան կրօնական-հմայական ընդթիւ: «Անունը վայրենու ամենաթանգ ստացուածքն է»: Վայրենիների կարծիքով «Բառերն իբրի հոգիներն են, նրանց տիպարները. նրանք ներդրում են իբրեւ կենդանի եակներ»: П. Лафарг, «Экономический детерминизм», Москва, 1923, էջ 166: Անունների կրօնական-հմայական նշանակութեան մասին տեսէք Ferdinand Justi, «Iranisches Namenbuch», Marburg, 1895, էջ IV—VII:

² Յակոբոս Վ. Տաշեան. «Ուսումն քասական հայերէն լեզուի. Անգիր ժամանակք», Վիեննա, 1920, էջ 562, ծան. 1: Ի. Լալայեան «Գեղարքունիք», Թիֆլիս, էջ 60, մի արձանագրութիւն ունի «Մեթոր», Կ. Կոստանեանց Վիմական Տարեգիրք, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 134, արձ. 1291 թ./ձ ունի «Մեթար»: Ստեփանոս Վ. Միթարեանց «Ստորագրութիւն... Այրի վանաց սրբոյն Գեղարքայ», Վաղարշապատ, 1873, էջ 13, ունի «Ես մի Թորոս», որ Մանկունին «Այրի վանք կամ Գեղարքայ վանք», Վաղարշապատ, 1871, էջ 19, կարդացել է «Ես Տիթորոս»: Մենք ուղղում ենք «Ես Միթորոս»: Արդեօք յետին դարերի տարբեր անձանց այս Մեթոր, Միթար ու Միթոր անունները կապ չունեն Միթար-Միհրի հետ:

³ Н. Март, «Крещение армян, грузин, абхазов и аланов», СПб, 1905, էջ 119: «Մկրտութիւն Հայոց, վրաց, աբխազաց եւ ալանաց», թարգմ. Յուսիկ արք., Վաղարշապատ 1911, էջ 53, 119: Հմմտ. Ստ. Կանայեանց. «Սասանյ ծառի վէպի երեք փոփոխակ», Վաղարշապատ, 1910, Յառաջաբան, էջ ԻԷ:

4. Միհր — Միհր աստուած¹, Միհր եպիսկոպոս Աղուանից, է. դարում², Միհր-Արտաշիր, Միհրեայ տէր³, Միհր Շապուհ Արծրունի⁴, Միհրան Թուրքայ որդի, Միհրեայ աղատ Ժ. դարում⁵, Ներս-Միհրի վանք Աղուանքում⁶, Միհրու Դիմաքսեան⁷:

5. Միքի — Միքի աստուած⁸, Միքի Աղուանից իշխան⁹, Միքիեան տոհմ Աղուանքում¹⁰, Միքիական տոհմ նոյնտեղ¹¹, Միքի-հաւան քաղաք նոյնտեղ¹², Միքիաւրա հայ մարդ¹³, Միքիաւրիկ հաղարապետ, Աղուանից իշխան¹⁴, Միքիաւան Աղուանից թագաւոր¹⁵, Զար-Միհր կամ Զառ-Միհր Աղուանից իշխան¹⁶:

6. Մրի — Մրի հաւան թագաւոր Աղուանից¹⁷:

7. Միւր — Միւր հայ մարդ¹⁸, Միւրան Սիւնեայ աղատ¹⁹:

8. Ամիր — Ամիր-Ներսէս Սիւնեայ իշխանորդի, Վասակ Սիւնու տղան¹, Ամիր-դատ Բճնեցի²:

9. Մեհեր — Մեհեր Մամիկոնեան Տարօնի իշխան³, Մէհէրեան Պողոս վարդապետ Առնճեցի է Մուշ գաւառէ, Վենետիկի Միւթարեան, ԺԸ. դար:

10. Մեհր — Մհեր Առիւծաձեւ կամ Մեծ Մհեր, Մհեր Պատիկ կամ Մհերիկ, Մհերի դուռ Վանում, Մհերի տապան (= Սասուն)⁴, Մհերի բերդ Սասնում⁵, Մհերի տոհմ Սասնում⁶:

11. Մեհր — Մեհր աստուած⁷, Մեհր-կան մեհեան⁸, Մեհրեան, հայ ճորտ⁹, Մեհրոստան Արծրունի Դ. դարում¹⁰, Մեհրոստան Արծրունի Ը. դարում¹¹, Մեհրունիք նախարարական տոհմ Հայաստանում¹², Մեհր-Շապուհ Արծրունի Ե. դարում¹³:

12. Մեքի — Մեքիոստան Արծրունի, եղբայր Աղանայ¹⁴, Մեքիունիք՝ նախարարական

¹ Մովսիս Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Մ. Արեւիկեան եւ Ս. Յարութիւնեանց, Տիգրիս, 1913, Գ. ԺԵ, 276. Սեբէոսի «Պատմութիւն է Հերակլէն», Ղուկաս. մատեն. է, Թիֆլիս, 1912, Գ. Գ, 58 եւ այլն:

² Կաղանկատուացի, Բ. Ծ, 318:

³ «Գիրք Թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 78. Օրբելեան, ԺԳ, 51, ԻԲ, 91, ԻԳ, 92, ԻԴ, 97:

⁴ Ղազարայ փարպեցի «Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեանց, Բ. § ԼԺ, 71:

⁵ Օրբելեան, ԼԺ, 208:

⁶ Կաղանկատուացի, Գ. ԺԱ, 354:

⁷ Սեբէոս, Գ. ԺԵ, 100—101:

⁸ Խորենացի, Գ. ԺԵ, 276 ծանօթ.:

⁹ Կաղանկատուացի, Գ. ԻԲ, 385:

¹⁰ Կաղանկատուացի, Գ. ԻԳ, 387:

¹¹ Կաղանկատուացի, Բ. ԺԵ, 195, Գ. ԻԳ, 386:

¹² Կաղանկատուացի, Բ. ԺԵ, 196:

¹³ Լաւրյեան «Գեղարքունիք», 66: — «Հաւան իւրոյ Միւր Հաւարային», ուղղելի՝ «Միհրհաւարային»:

¹⁴ Կաղանկատուացի, Ա. ԺԶ, 103. «Կանոնգիրք Հայոց», խմբեց Արսէն Ղաւճեան, Թիֆլիս, 1914, էջ 197, Հ. Ա. Տաւեան, «Յուդայի հայերէն ձեռագրաց», Վիեննա, 1895, էջ 654: — «Հմիր-Հաւարիկ»:

¹⁵ Կիրակոսի Գանձակեցի, «Պատմութիւն Հայոց», Ղուկ. մատ. Գ, Թիֆլիս, 1910, էջ 182: Գանձակեցու այս հատուածը խիտ աղաւաղուել է. տպուած է. «Յաւաղան, Միհրհաւան, Սաստարասէս, Վաղէն, Պէտք է ուղղել Ըստ Կաղանկատուացու, Ա. ԺԵ, 51, «Վաչագան, Մ(հ)րհաւան, Սասոյ, Ասայ, Եսուաղէն»:

¹⁶ Կաղանկատուացի, Բ. ԺԵ, 197, Գ. Ը, 344, Գ. Ժ, 349, Սամուէլ Անեցի «Հաւաքմունք է գրոց պատմագրաց», Հրատ. Ա. Տէր-Միքելեան, Վաղարշապատ, 1893, ծանօթ. 28, էջ 286:

¹⁷ Կաղանկատուացի, Ա. ԺԳ, 51: Միհր անուան է ձայնաւորի աղումով կազմուած է «Մհրական մեհեան», իսկ «Միհրհ» ձեւից՝ «Մհրական մեհեան» — Ագաթանգեղոս, ՃԺ, § 790, էջ 411 ու ծանօթ.:

¹⁸ «Վիմական», 179, արձ. 1563Ժ. — «Ես Աղաբեկի որդի Սմբատայ Միւրին հոգն իմ հայրենիք էր, իմ սրտով տուի է սբ. ուխտս Գանձառարայն: Հրատարակելը Սմբատն ու Միւրը մեկ անձ կարծելով յատուկ անունների ցանկում գրել է «Սմբատ Միւր» կամ «Միւր Սմբատ»: Ուղղելի՝ «Ես, Աղաբեկ, որդի Սմբատայ, Միւրին հոգն... տուի» եւ այլն:

¹⁹ Օրբելեան, ԿԶ, 418, «Վիմական», 117, արձ.

1274 Ժ. յԵ. Միւրան անունը կազմուած է Մի(հ)րանից՝ հ-ի անկմամբ: Այս ձեւով (Միւր-դատ, Միւր-ուան, Միւր-իան) շատ դործածական է վրաց մէջ. Տեւէք Լ. Մեւէք Սեթ-Բեկի յօդուածը («Արտաւազդ եւ Մհերի հեռքերը Վրաստանում»)՝ Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի, Ա-Բ դիրք, Վաղարշապատ, 1921—1922, էջ 98: Միհր-դատի փոխարէն Միւր-դատ ունի նաեւ Գանձակեցին, Բ. 56:

¹ Փարպեցի, Բ. § ԷԸ, 55, «Arm. Gr.», 57 ու Justi, 3 ու 14: Հմմտ. վրացական — «միհր-ան — Ա-մի(ր)ան» անուն հետ:

² «Վիմական», 109, արձ. 1266 Ժ. յԱ: Թերեւս նոյն այս անունն է նաեւ «Վիմական», 63, 1220 Ժ. յԱ արձանագրութեան մէջ «Աւել-դատ» ձեւով. ուղղելի՝ Ամել-դատ (= Ամեր-դատ = Ամիր-դատ):

³ Ալիւան «Հայապատմութիւն», Վենետիկ, 1901, էջ 396—397, Կանայեանց «Զոջանց տան պատմականը», 28 ու Մ. Արեւիկեան «Հայ ժողովրդական վեպեր», Թիֆլիս, 1908, էջ 88:

⁴ Գարեգին սարկաւազ «Սասնայ ծաւրոյ», Թիֆլիս, 1892, էջ Ը:

⁵ Արեւիկեան «Հայ ժող. վեպեր», 47:

⁶ Արեւիկեան, նոյնը, 18, ծանօթ. 1:

⁷ Խորենացի, Գ. ԺԵ, 276 ծ.:

⁸ Ագաթանգեղոս, ՃԺ, § 790, էջ 411 ծ.:

⁹ «Վիմական», 104, արձ. 1262 Ժ. յԱ:

¹⁰ Խորենացի, Գ. ցանկ, 253, Գ. ԻԺ, 292, Գ. Ը, 300 ու յառ. Յովհաննու Դրասխանակերտցի «Պատմութիւն Հայոց», Ղուկ. մատ. Ե. Թիֆլիս, 1912, էջ 50, 51, Կաղանկատուացի, Ա. ԺԳ, 38—39:

¹¹ Ղեւոնդեայ Վ. «Պատմութիւն Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, Խ, 162—163:

¹² Սոփերք Հայկականք, Զ. «Պատմութիւն ս. Ներսիսի պարթեւի Հայոց հայրապետի», Վենետիկ, 1853, էջ 36. Հմմտ. Н. Адонц, «Армения в эпоху Юстиниана», СПб, 1908, էջ 258:

¹³ Թովմայի Արծրունի «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Հրատ. Բ. Պատկանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1887, Բ. Բ, 84:

¹⁴ Փարպեցի, Բ. ԷԳ, 63:

տոհմ¹, Ներս-Մերհայ կամ Ներս-Մերհի վանք Աղուանից աշխարհում²:

13. Մեր — Մերուժան Արծրունի Դ. դարում³, Մերուժան Արծրունի, Պարտալի ժողովին մասնակցողն Ը. դարում⁴, Մեր-Շապուհ Արծրունի Դ. դարում⁵, Մեր-Շապուհ Արծրունի Ե. դարում⁶, Մեր-Շապուհ եպիսկոպոս Մամիկոնեից Զ. դարի սկիզբներին⁷, Մեր-Շապուհ եպիսկոպոս Մամիկոնեցից Զ. դարի կեսերին⁸, Մեր-Շապուհ Ի Շինական (= Ի Զինական?) հայ նախարար Զ. դարում⁹:

14. Մեհ — Մեհրաւ Անձեւացի իշխան¹⁰, Մեհեկան կամ Մեհեկի, ամիս հայոց, Մեհնունեաց արիք¹¹, Մահնունեաց Թէմրա եպիսկոպոս Զ. դարի սկիզբին¹², Մեհնունեաց Թաւ զէոս եպիսկոպոս Զ. դարի կեսերին¹³, Մեհնունեաց Ահարոն եպիսկոպոս Է. դարի սկիզբներին¹⁴, Մեհնունեաց Սամուէլ եպիսկոպոս Է. դարի կեսերին¹⁵, Մեհուժան Արծրունի Դ. դարում¹⁶, Մեհնունեաց Ռչտունի Դ. դարում¹⁷, Մեհնունեաց Ռչտունի¹⁸, Մեհնունեաց Ռչտունի¹⁹, Մեհեկ, անձնանուն²⁰:

¹ «Պատմութիւն Թեոփրոպոսի հայոց եւ վրաց», Մարտի, 1775, էջ 64:

² Պաշտօնականացի, Ա. Ը. 19, Գ. Ը. 343, Գ. Թ. 347:

³ Կորիւն «Պատմութիւն վարուց եւ մահուան ս. Մեսրոպայ վարդապետի», Ղուկ. մատ. Ժ. Գ. Թիֆլիս, 1913, էջ 49, Խորենացի, Գ. ցանկ, 253 ծ., Գ. Լե. 300 ծ., Գ. ԼԷ. 301 ծ., Գ. ԼԷ. 302 ծ., Ստեփանոսի Տարոնեցի Ասողկան «Պատմութիւն տիեզերական», Բ. տպ. Ս. Գետերբուրգ, 1885, Բ. ա. 70—71:

⁴ «Կանոնգիրք», 166:

⁵ Թ. Արծրունի, Ա. Ժ. 67:

⁶ Թ. Արծրունի, Բ. Բ. 81:

⁷ «Գիրք թղթոց», 41—48. Հմմտ. Երուսաղեմ. Տեր-Մինասեանց «Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւններն ասորոց եկեղեցիների հետ», Իշմիածին, 1908, էջ 82—83:

⁸ «Գիրք թղթոց», 52, 55, 62, 70, 72, 73 ու 76. Հմմտ. Տեր-Մինասեան, 113, ծանոթ. 1:

⁹ «Գիրք թղթոց», 74:

¹⁰ Փաւստոս Բիւզանդացի «Պատմութիւն Հայոց», հրատ. Բ. Պատկանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1883, Գ. Ժ. ա. էջ 88. Հմմտ. Կանայեանց «Ջոհանն տան պատմականը», 49:

¹¹ Զենոբ Գլախ «Պատմութիւն Տարոնոյ», Բ. տպ. Վենետիկ, 1889, էջ 48:

¹² «Գիրք թղթոց», 42:

¹³ «Գիրք թղթոց», 70, 73:

¹⁴ «Գիրք թղթոց», 146, 149, 151:

¹⁵ «Կանոնգիրք», 130:

¹⁶ Թ. Արծրունի, Ա. Ժ. 62—67, 69, 70:

¹⁷ Թ. Արծրունի, Բ. Գ. 109:

¹⁸ Փաւստոս, Գ. Է. 15, Գ. Ժ. 38, Գ. Ժ. 40, Գ. Դ. 61:

¹⁹ Փաւստոս, Գ. Ժ. 88:

²⁰ Ալիշան «Հին հայաստան», 141. Հմմտ. Մ. Պէշիկ-թաւեան «Տարեգր», Թիֆլիս, 1903, էջ 114. — «Եւ գու, Մեհեկ, կու ան պայտ»:

15. Մահ — Մահեւան, Միւնեաց աղատ՝ ԺԱ. դարում¹, Մահեւան, Միւնեաց աղատ՝ ԺԲ. դարում², Մահեւան Զուրջեանց, Միւնեաց աղատ ԺԳ. դարում³, Մահեւանեանք, Միւնեաց աղատատոհմ⁴:

Վերոգրեալ վաթսուհից աւելի դէպքերում Միհր անունը յեղկեղուած է 15 ձեւերով, որոնք են. Միքեր, Միքր, Թոք, Միհր, Միքի, Միք, Ամիք, Մեհեր, Միհեր, Մեհր, Մեքի, Մեք, Մեհ ու Մահ: Վարիանտների այս թուարկումից յետոյ մեզ մնում է անցնել նշած խմբերի ստուգաբանութիւններին ու սրանց փոխադարձ կապին՝ համոզելու համար, որ յիշեալ ձեւերն իրօք Միհր անունն հայացի փոփոխակներն են⁵:

¹ Օրբելեան, Կ. 328, 330:

² Օրբելեան, ԿԱ. 337:

³ Օրբելեան, ԿԵ. 366:

⁴ Օրբելեան, ՀԱ. 490:

⁵ Միհր անունն ու սրա հետ կապ ունեցող անունների փոքրիկ ցանկեր ունեն Hübshmann, «Arm. Gr.» 52—54 ու 507, եւ Տաշեան «Ուսումնական հայերէն լեզու», 562 ու 675—676: Մեր ցանկը կազմելու դիտակցարար դուրս ենք հանել Միհրի անունը կրող այն օտարազգիների (պարսիկ, վրացի, ասորի եւ այլն) անունները, որոնք յիշուած են մեր մատենագրութեան մէջ, Հանել ենք, որովհետեւ այն փաստից, որ օտարազգի Միհրի անունն է կրում, ոչ մի եզրակացութիւն չի կարելի անել հայ կրօնի պատմութեան համար: Միհրանուն օտարազգու յիշատակութիւնը կրօնապատմական նշանակութիւն չունի: Սակայն այս յիշատակութիւնն արժողութիւն ունի մի այլ տեսակետից: Երբ մատենագիրը մէջ է բերում մի օտարազգու անուն, նա տալիս է կամ հարապատօքն այն, ինչ որ լսվում է միջավայրում, եւ կամ այն, ինչ որ ինքն է կարողանում լսել: Երկու դէպքում էլ նրա վերաբերաբար, որ չունեն կրօնապատմական նշանակութիւն, այժմ ստանում է լեզուապատմական կարեւոր արժողութիւն. նրանից մենք իմանում ենք, թե ժամանակակից Հայերն ինչպէս էին արտասանում այս կամ այն անունը:

Մեր մատենագրութեան մէջ յիշուած ու Միհրի անունը կրող օտարազգիների անունները զատ-զատելով՝ տեսնում ենք, որ նրանց մեծամասնութիւնը պատկանում է 4րդ, այն է Միհր խմբին: Այս կարգի անուններն են. Միհրան (գաւառ. Խորենացի «Պատմագրութիւն», Բ. տպ. Վենետիկ, 1885, «Աշխարհացոյց», ԼԷ. 613), Միհրան (անձնանուն. Խորենացի «Պատմութիւն», 231, 282 եւն, Փարպեցի, 132, 133 եւն, Սեբեոս, 41, որի ծանոթութիւնն ունի «Միհրեան», Կաղանկատուացի, 23 — Միհրեան, Իսկ 37, 196, 195՝ Միհրան, Օրբելեան, 63, 64, 65, 66), Հապուհ-Միհրան (Փարպեցի, 146—150), Միհր-Խոսրով (Յովհաննու Մամիկոնեան «Պատմութիւն Տարոնոյ», Բ. տպ. Վենետիկ, 1889, էջ 49), Միհր-Ներսէս (Փարպեցի, 39, 40, Օրբելեան, 58, 61, 159), Միհր-Վշնասպ (Փարպեցի, 160, 162, 163), Բրդ-Միհր («Գիրք թղթոց», 133, 138), Զառ-Միհր (Փարպեցի, 118 եւն, — Ասողիկ, 80), Վեհ-Միհր-Շապուհ (Խորենացի, 349, Գանձակեցի, 35, Օրբելեան, 57) ու Միհրգատ (Խորենացի, 94, 127 եւն, Դրաստանակեացի, 25, 29, Ասողիկ, 35, 39, 40, 63): 5րդ, այն է Միհր խմբին պատկանում է Միհրեան (= Միհրան) անունը (Սեբեոս, 41 ծ., այլ եւ թերեւս Միհր-Որմիդ («Գիրք թղթոց», 41), որ կարող է Միհր-Հորմիդ էլ լինել

2.

Այս տասնեւհինգ խմբերի միջից Միթր (1), Միթեր (2) ու Թոր (3) ձևերի ծագումը լեզուաբանորէն ապացուցուած եւ անվիճելի է:

Նոյնքան ակնյայտ է Միհր (4) ու Միհրհ (5) ձևերի համազօր լինելը: Միհ (6) ձևը ծագումը Միհրհ ձևից, ի ձայնաւորի անկմամբ, որ ծանօթ իրողութիւն է հայերէնում: Միհաւան անունը, որի մէջ տեսնում ենք Միհ ձևը եւ որը յիշում է Կաղանկատուացին, մի այլ պատմագիր, Գանձակեցին, ինչպէս արդէն ասել ենք, գրում է առանց ի ձայնաւորի սղման, լրիւ Միհհաւան:

Միհ (7) ձևը ծագել է նոյնպէս Միհհ-ից (5)՝ այս անգամ ի հնչիւնի անկմամբ: (Բառի վերջում պատահող այս հ-ն չի արտասանվում նաեւ աշխարհաբարում մի քանի բառերի մէջ. օրինակ, աշխարհ, խոնարհ բառերն արտասանում ենք աշխար, խոնար:) Միհով կազմուած անուններն աւելի յաճախադէպ են վրացերէնում (Միհ-դատ, Միհ-ուան): 8-րդ ձևն — Ա-միհ — ծագում է 7-րդից — Միհ ձևից՝ նախաձայն ա հընչիւնի յաւելմամբ, մի երեւոյթ, որին հանդիպում ենք ոչ միայն արեւելեան լեզուներէնում, այլ եւ հայերէնում ու պարսկերէնում: (Հայերէնում, օրինակ, Ռստոմ ու Ռստամ անունները դարձել են Ա-ռստոմ ու Ա-ռստամ, իսկ պարսկերէնում Հրուդեն-Յրիդունը՝ Ալֆրեդուն եւ Պլատոն-Պլատոնը՝ Ա-ֆլաթուն:)

Մեհր (9), Մերհ (12), Մեր (13) ու Մեհ (14) ձևերի նոյնութիւնն ու Միհր անունից ծագած լինելն ապացուցվում է նրանով, որ այս բոլոր ձևերը երեւան են դալիս Մեհրուժան անունի փոփոխականների մէջ. — Մեհրուժան, Մերուժան ու Մեհուժան: Այս բարդ անունն երկրորդ բառի, այն է՝

(Հորմիզդե Ռմզդէ պարսկական ձևն է. հմմտ. Justi, 7-10) 7-րդ, այն է Միհր խմբին՝ Միհրդատ (= Միհրդատ), որ ունի Գանձակեցի, 56, այլ եւ հաւանորէն յիշեալ Միհ-Հորմիզդէ 12-րդ Միհր խմբին՝ Մեհրհեւանդակ (Սերէոս, 46): 13-րդ Միհր խմբին՝ Մեր-Սերուխտ (Կաղանկատուացի, 127, 128): Վերջապէս 14-րդ Միհր խմբին պատկանում է Մեհեւանդ անունը, որ պահել է Ռստուկը (էջ 112):

Այս ցանկը լրիւ չէ, բայց եւ այնպէս ցոյց է տալիս, որ օտարազգի անունների արտաբերութեան ժամանակ եւ Միհր անունը հայ բերանում ստացել է տարբեր ձևեր, եւ այս ձևերն են՝ Միհր, Միհրհ, Միհ, Միհրհ, Միհր ու Միհ:

«ժան»-ի մասին տարբեր կարծիք ունին Հիւրշմանն ու Մարքուարտը, սակայն երկուսն էլ համաձայն են մի կէտում, որ այս բարդ անունն առաջին բառը — Մեհր, Մերհ, Մեր կամ Մեհ — ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ Միթրա-Միհր անունը¹: Մեհր, Մերհ ու Մեհ ձևերի մասին նոյնն ապացուցվում է նաեւ Մեհրեւանդակ, Մերհեւանդակ, Մերհեւան (= Մերհեւան [դալ]), Մեհեւանդակ (= Մե [ր]հեւանդակ) ու Մեհեւան (= Մե [ր]հեւան) անունն ստուգաբանութեամբ: Այս անունն պարսկերէն ձևն է Mihra-vandak, հին պարսկերէն Mithra-bandaka, որ նշանակում է Միհրի ծառայ, Միհրի «բանդա», Միհր-«ղուլի»²:

Մեհեր (10) ու Մհեր (11) ձևերի մասին պէտք է ասենք հետեւեալը: Դեռ եւս 1864 թուականին մկրտիչ Էմիլին յայտնի էր, որ Мухр есть Meher, Mithra или Mithras древних³. Էմիլը գիտակցել է, որ մեր Միհրը հնդկ Մեհեր ասածն է: Այստեղից շատ հեշտ էր հակառակը եզրակացնել եւ ասել, թէ ուրեմն մեր Մեհերը կամ Մհերն էլ հին Միհրն է, մի բան, որ դժբախտաբար չէ արել: Էմիլից մօտ 30 տարի յետոյ Փերդինանդ Յոստին էլ շեշտել է, որ Միհրդատ անունը հին պատմիչների մօտ պահպանուել է նաեւ Μεηρ, Μιτρης ու Meherdates ձևերով⁴: Սրանից կարելի էր կռահել, որ Մեհեր կամ Մհեր անունները Միհր անունի փոփոխականներն են: Վերջապէս 1907 թուականին առաջին անգամ մեր բանասիրութեան վաստակաւոր Ստեփան Կանայեանցին վիճակուեց մատնանշել եւ ապացուցել, թէ մեր Մհերը Միհր արեւական է⁵: Կանայեանցի այս գիտով ոչ միայն մեր ժողովրդական վէպը կապուեց միհրապաշտութեան հետ, այլ եւ հայ միհրաբանութեան հորիզոնները շատ ու շատ ընդլայնուեցին:

15-րդ — Մահ — ձևը նոյնպէս Միհրի փոփոխական է մեր կարծիքով: Մահեւան անունը, որի մի այլ ձևն է Մեհեւան, ծագել է Միհր անունից: Այս ծագումը կարելի է բացատրել երկու կերպ: Մէկ բացատրութիւնը Մեհեւան անունի համար տուել է Յոստին, ըստ որի Մեհեւան = Mitnapan կամ

1. Hübschmann, «Arm. Gr.» 52-53 ու 507:

2. Hübschmann, «Arm. Gr.» 52:

3. ММН, 8 ու 26:

4. Justi, 202 ու 213:

5. Ստ. Կանայեանց «Ջովանց տան պատմականը», 48 ու 50 եւ նոյնի «Սասնայ ծռեր վէպի երեք փոփոխակ», էջ 102-1:

Mithrapan (սլաւերէնում Mitn = Mithra-Միհր)¹: Սակայն բացի սրանից, կարելի է տալ ուրիշ մեկնութիւն էլ. Մեհեան անունը կարելի է բղխեցնել դարձեալ Մեհրեանդակ (= Mithrabandaka) անունից ալիս. Մեհեան = Մե[ր]հեան[դակ]: Այս եթէ ոչ աւելի, գոնէ նոյնքան հնարաւոր փոփոխակ է, որքան էին Մեհենդակ ու Մեհեն վարիանտները: Մեհեանից շատ չէ տարբերվում Մահեանը, որից էլ առաջ է եկել Մահեանեան տոհմանունը: Որ Մահ ձեւն իրօք եւ ոչ ենթադրարար նոյնպէս հաւասար է Միհրին ապացուցուում է հետեւեալով, յոյն պատմիչները առհէ. են Միթոսն. Միհր և անուն երկու ուղադրաւ փոփոխակ — Μετράνος ու մանաւանդ Μετράνος, այսինքն Մէայրան ու Մայրան, որոնց սկզբնական ձեւը կարող է լինել Մէահրան ու Մահրան: Այս Մահրանի (= Միհր-ան) մէջ Միհր անունը պահպանուել է Մահր խիստ հերաքրքրական ձեւով, որից վերջաձայն ք հնչիւնի անկմամբ ստացուել է Մահ, սրանից էլ Մահեան ու Մահեանեանը²:

Վերջում առանձնացնելով մի երկու խօսք էլ ասենք յատկապէս Մեհնունիք տոհմանունն ստուգաբանութեան մասին: Այս անունը կարող է ստուգաբանուել իրրեւ

1. Մեհ[ե]ն ունիք՝ Մեհեն անունից, ինչպէս Բագրատ ունիք, Արշակ ունիք եւ այլն,
2. Մեհ[եա]ն ունիք՝ մեհեան բառից,
3. Մեհ ունիք՝ Բզնունիք, Վարաժնունիք, Մեծնունիք անունների ձայնական նմանութեամբ,

4. Մեհր ունիք, ինչպէս որ ունեն Սոփերքն ու Մեսրոպ երէցը³ այս դէպքում Մեհրունիքը դառնում է Մեհնունիք կամ երկրորդ ն-ի յետադարձ ազդեցութեամբ եւ կամ առանց այս ազդեցութեան, երբ Մեհր անունն անկախօրէն փոխվում է Մեհն-ի⁴:

¹ Justi, 208:

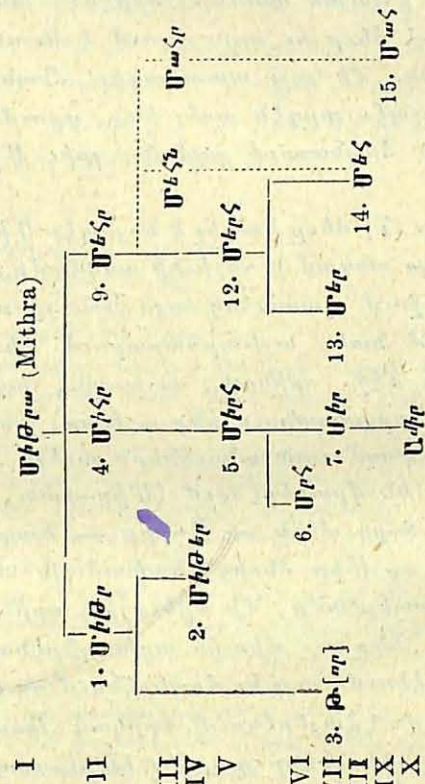
² Այլ դէպքերում Մահ բառով բարդուած անունները կարող են կազմուած լինել պարսկերէն Mah (= լուսին, հայերէն՝ մահիկ) բառից: Տեսէք Justi, 184 ու հետեւեալները: Բառերի մէջ կամ վերջում չ հնչիւնի կողքին ը-ի անկման փայլուն օրինակներ են հայերէն մահ (= մարտ, մահր) ու պահ (հմմտ. պարհակ) բառերը: Hübshemann, "Arm. Gr.", 217, 472 ու 513:

³ Սոփերք, 2, էջ 36 ու "Պատմութիւն Պաշտօն-դաց հայոց եւ վրացի" 64:

⁴ Պարսկերէնում ը-ի ն-ի փոխուելն ակնհայտ անսովոր է: Ահա օրինակներ. Սուրբ (աւր, կրակ) բառերի փոփոխականից. Ohramazd-ը (= Ahura-Mazda) դարձել է Ohnamazd կամ Ohanmazd (Justi, 9, 51, 188), իսկ Atur բառով բարդութիւնները կազմուել են նաեւ Atun

Այս չորս ստուգաբանութեան ժամանակ էլ մէջ տեղ է գալիս Միհր անունը: Սրանցից մենք զերադասութիւն տալիս ենք չորրորդ ստուգաբանութեանը:

Միհր անունն 15 խումբ ձեւերի փոխադարձ կապը կարելի է արտայայտել հետեւեալ մօտաւոր, փորձական ճիւղադրութեամբ, որի մէջ սովորական գծերը ցոյց են տալիս ապացուցուած ծագումն, իսկ կէտանիշ գծերը՝ թէական աղբյուրները:

բառով (Justi, 51, 486), եւ Atur-Ormizd-ը դարձել է Atun-Ohanmazd (Justi, 51): Մեր նիւթի տեսակետից աւելի հետաքրքրական է, որ Mithra-Mithr-Միհր անունն փոփոխակը պահպանեցում կայ Mitn ձեւով, որից եւ ծագել են Mitn-ayibar, Mitn-akawait, Mitn-apan ու ուլ բարդութիւնները (Justi, 207, 208, 214 ու 503), ինչպէս եւ Atun-Mitn անունը, որի համազօրը կը լինէր Atur-Mihr (Justi, 51): Ըստ այսմ Mithr-Mitn-ի զուգահեռ օրինակը հայերէնում կը լինի Մեհր-Մեհն:

Ի դէպ, աւելացնենք, որ ը-ի ն-ի փոխուելու հնարաւորութիւնն ընդունելը նոր կշիռ է տալիս Թ. Արծրունու երկու ստուգաբանութեանը, որոնցից մէկի համաձայն Արծրունիք = Արզնունիք ("Վասն բնակութեան նախնեացն . . . յԱրզն կոչեցին Արծրունիք": Ա. Չ. 44), իսկ ըստ միւսի Սանասուն (= Սասուն) տեղանունը ծագել է Սանասար անունից ("սորա եւ գետահօք ասորոց, որ չուեցին զկնի Արամեւեայ եւ Սանասարայ . . . յորոց անուն ինքեանք Սանասուն յայտնայ զինքեան անուանեն": Բ. է, 121): Ըստ այսմ Սասուն անունն զարգացման օղակներ ենթադրուում են 1. Սանասար, 2. Սանասան, 3. Սանասուն, 4. Սանասուն, 5. Սասուն: Չորրորդ — Սանասուն — իրական ձեւի վրայ հիմնուելով ծագել է Ժողովրդական ստուգաբանութիւնը, թէ «Քարէ սան սուն էք զարկել, ըստ անուն անկնի Սանասուն, Սասուն, հմմտ. Արեւելեան "Հայ Ժող. վէպը", 48:

Յանկը, որ մենք գրել ենք առել վաթսու-
նից աւելի դէպքեր խմբելով եւ որն այս վի-
ճակում անշուշտ շատ ու շատ հեռու է լրիւ
լինելուց, կազմուած է այն միտումով, որ
ցոյց տայ, թէ Միհր անունը շատ աւելի
բազմաթիւ անունների մէջ կայ, քան առա-
ջին հայեացքից թուում է: Խմբերի ստուգա-
բանութիւններն, այլ եւ նրանց միջեւ եղած
կապը պատկերացնող ճիւղազրուութիւնն աւե-
լի են պարզում տեսարանը՝ երեւան հանելով
Միհր անունն զարգացումն ու ծաւալումը:
Այս բոլոր փաստերը միասին հերքում են
այն մտայնութիւնը, որի հետեւանքով Մի-
հրին մի քանի տող է նուիրվում հայ հե-
թանոսական կրօնի պատմութեան մէջ: Այն
ինչ, ինչպէս ասել ենք, հայ անձնանունների
բազմութիւն, մանաւանդ հայ զիցանունների
միջից քիչ անուն կարելի է մատնանշել, որն
այսքան յաճախակի, այսքան բազմազան ու
այսքան յարատեւ արտայայտումներ ունե-
ցած լինի մեղանում: Այս անտեսուած երե-
ւոյթն այնքան էլ անկարելի է: Անունը ոչ
միայն որոշ մշակոյթի ցուցանիշ է ընդհան-
րապէս, այլ եւ յայտնի դարձնում է միայն
կրօնական-հմայական խմատ ունենալով՝
պաշտամունքի ու հաւատալի անմիջական
արտայայտութիւն է: Միհր անունն մեծա-
թիւ ու բազմազան փոփոխակներն անառա-
րկի ապացոյց են այն իրողութեան, որ արե-
ւի ու կրակի աստծու պաշտամունքը շատ
աւելի խոր է թափանցած եղել հայ քաղա-
քակրթութեան ծալքերը եւ նրա հաւատա-
լիքով շատ աւելի են տողորուած եղել հայ
դանդուածները, քան կարծւում է մինչեւ հի-
մայ: Եթէ հայ հեթանոսական կրօնին թըշ-
նամի մէկ միջավայրում, որպիսին հայ
քրիստոնէական միջավայրն է, մենք դառնում
ենք Միհր անունն այնքան բուռն տենչանք,
որ տեսնում է դարեր ու հազարամեակներ,
ապա պէտք է երեւակայել, թէ որքան մեծ
է եղել Միհրի հմայքը մինչ-քրիստոնէական
Հայաստանում:

Միհրապաշտութիւնն, անկասկած, հայ
կրօնի դարգացման ամենադիտաւոր առանցք-
ներից մէկն է եղել:

(Շարունակելի...)

ԹԱԴԵՈՍ ԱՆԴԱՆԵՐԵԱՆ

Երեւան:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍՏԱՄՊՈԼՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԼՆ

ԵՐԵՄԻԱ ԶԵԼԵՊԻԻ ՔԵՕՄԻԻՐՃԵԱՆ

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

(Շարունակութիւն:)

Հասքէօյի Ս. Ստեփանոսը Կ. Պոլսոյ
Հայ Եկեղեցիներու ամենէն գեղեցիկն է իր
ճարտարապետութեամբ. բարձրաբերձ եւ հոյա-
կապ կամարով մը հսկայապէս կանգնած գիւղին
Օտաւարքաբոսի կողմած բարձունքին վրայ
տիրապէս կ'իշխէ կարծես, Ոսկեղջիւրի գետակին:
Կը պատմուի թէ այս եկեղեցին նախապէս, այժ-
մեան բարձրութենէն մէկ յարկ աւելի պակաս
կառուցանել որոշուած էր, եւ ըստ այնմ՝ շէնքը
աւարտելէ յետոյ երբ երգիքին շինութեանը կը
ձեռնարկուի, Հասքէօյի դէմի ծովեզրը՝ Տէֆլէթ-
տար բնակող Էմամ Սուլթան անմիջապէս ար-
գելել կու տայ զայն, առարկելով թէ՛ Հայերը
գիտմամբ այդքան բարձր կը շինեն իրենց եկե-
ղեցին, որպէս զի իր պալատին ներսը ու կանա-
նոցը դիտեն: Սուլթան Մահմուտի քրոջը այս
յիմարական որոշումը վերջնական էր եւ վճիռը
անդառնալի:

Մինչ այս մինչ այն, Հասքէօյաբնակ ջո-
ջերը եղելութիւնն անմիջապէս կ'իմացնեն Պէշ-
ճեան Յարութիւն ամիրային, որ կը խոստանայ
յարմար առթիւ մը պէտք եղածն ընել, թաղն
ու եկեղեցին այս վիճակէն փրկելու: Եւ յարմար
առիթմն ալ կը ներկայանայ վերջապէս:

Ուրբաթ օր մը, երեկոյեան դէմ Սուլթան
Մահմուտ իր հետն առած իր սիրական Ա. Պէշ-
ճեանը, նաւակով դէպի Քէհաթհանէ պոռտի
կ'ընէ. երբ նաւը կը հասնի Տէֆլէթտարի եւ
Էյուպի միջեւ, ուրկէ ճակատ առ ճակատ կը
տեսնուէր Ս. Ստեփանոսի կիսաշէն երկյարկ
Եկեղեցին, յանկարծ Պէշճեան դէպի ձախ կող-
մը դառնալով եւ գլխիկոր ու տրտում տխուր
այնպիսի ուշադրութեամբ կը դիտէ Նախավկայի
տաճարը, որ Սուլթան Մահմուտ կը հետաքր-
քուի եւ Պէշճեանի առած այդ դիրքին պատ-
ճառը կը հարցնէ: